

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

STANISŁAW IWANISZEWSKI

Archeologia czasu

1. CZAS W ARCHEOLOGII

Chociaż w porównaniu z innymi dyscyplinami naukowymi archeologia zbyt rzadko zajmuje się tematem czasu, nie znaczy to, że kategoria czasu jako takiego nie może stanowić oddzielnego przedmiotu badań archeologicznych. Przez długi okres archeologia stosowała pojęcie czasu do porządkowania śladów z przeszłości, traktując czas jako wymiar zjawisk społecznych. Z dzisiejszego punktu widzenia problematyka czasu nie jest taka prosta. Przełom postpozytywistyczny stał się okazją do pogłębionej refleksji nad koncepcją czasu stosowaną w archeologii. Skutkuje to tym, że archeolodzy zaczynają rozumieć czas jako zjawisko społeczne samo w sobie.

Archeologia narodziła się jako nauka stosująca kategorię czasu do porządkowania faktów archeologicznych. Periodyzacja dziejów pozostała do dziś jedną z podstawowych zasad organizujących dyskurs archeologiczny. Zastosowanie linearnej koncepcji czasu do opisu procesów biologicznych (paleontologicznych) i geologicznych pozwoliło na rozciągnięcie skal czasowych daleko wstecz, znacznie przekraczając możliwości tradycyjnych schematów chronologii biblijnej. Przyjęcie linearnej koncepcji czasu przy zachowaniu przesłanki o ciągłości kulturowej skutkowało powstaniem narracji archeologicznej, która nie tylko rekonstruowała przeszłość, ale i wiązała wcześniejsze epoki z późniejszymi, konstruując linearny dyskurs archeologiczny docierający do teraźniejszości. Poszczególnym epokom przyporządkowano określone odcinki czasu, które z kolei uporządkowano w kolejności ich pojawiania się. Ponieważ po uporządkowaniu chronologicznym (względnym lub bezwzględnym) punkty i odcinki na osi czasu nie mogą dowolnie zmienić pozycji, kategoria czasu linearnego pozwala niejako automatycznie wyznaczyć bieg dziejów. Można powiedzieć, że celem archeologii stało się wyznaczenie etapów rozwoju ludzkości aż do teraźniejszości, poprzez umiejętne łączenie czasu archeologicznego z czasem historycznym.

Należy wyjaśnić, że koncepcje czasu archeologicznego i historycznego nie mają nic wspólnego z kategorią czasu fizykalnego – mierzonego zegarem. Czas w fizyce jest tylko jednym z możliwych sposobów rozumienia czasu i jego percepcja wynika z doświadczenia fizykalnych wymiarów rzeczywistości. Natomiast kategorie czasu archeologicznego i historycznego odwołują się do form konstruowania rzeczywistości przez obie te dyscypliny. Gdy dominuje narracja chronologiczna lub przyczynowo-skutkowa (funkcjonalna, systemowa), wówczas mamy do czynienia z linearną jednokierunkową kategorią czasu; gdy przeważa narracja hermeneutyczna (koło hermeneutyczne, palimpsest), to opiera się ona na kategorii czasu kolistego bądź cyklicznego.

1.1. Od czasu rzeczy (obiektów i artefaktów archeologicznych) do czasu epok i społeczeństw

Uwiedziona ideą ilościowego i wydłużonego czasu linearnego, XIX-wieczna archeologia skoncentrowała się na wyszukiwaniu technik badawczych, pozwalających datować obiekty archeologiczne. Zostały zaadaptowane stratygrafia (zapożyczona z geologii) i typologia (wywodząca się z idei skamienielin przewodnich w paleontologii). Wykorzystując koncepcję zmiany biologicznej (gatunkowej) z nauk przyrodniczych, zastosowano pojęcie zmiany kulturowej, przyjmując jako wzorzec koncepcję stopniowych zmian odbywających się w długim okresie, spowodowanych akumulacją niewielkich wahań i zmian, oraz ideę gwałtownych zmian, spowodowanych katastrofami lub gwałtownymi transformacjami. Co najważniejsze, koncepcja wydłużonego czasu linearnego w archeologii umożliwiła tworzenie schematów chronologicznych, które połączyły czas artefaktów (będących przedmiotem czyjegoś doświadczenia lub odwzorowaniem czyjegoś świadomego działania) z czasem panujących w społeczeństwie norm i reguł kulturowych, jego organizacji społecznej, systemami wizji świata itd. Idee rozwoju kulturowego społeczności prahistorycznych oparto na wywodzących się z biologii i paleontologii schematach rozwoju gatunków, uwydatniając punkty początku, rozwoju, maksymalnego rozkwitu, upadku i zaniku poszczególnych kultur i cywilizacji. Obok tego zastosowano zapożyczone z historiografii koncepcje postępu i społeczno-kulturowej dynamiki uruchomionej takimi wydarzeniami jak migracja, kolonizacja, podbój, akulturacja i zmiana historyczna.

Odwołując się do powszechnego w nowożytnych społeczeństwach Zachodu rozumienia czasu jako swego rodzaju miary lub ilości regulującej życie społeczne, archeolodzy powiązali określone segmenty uporządkowane na osi czasu ze zmianami w kulturze materialnej. Ponieważ każdy z interwałów czasu miał swój początek i koniec (zdefiniowane metodami datowań zaczerpniętymi z nauk przyrodniczych), a ponadto sąsiedował na osi czasu z innymi segmentami o określonym czasie trwania, to potraktowano czas

w archeologii jako swego rodzaju zobiektywowany wymiar faktów archeologicznych i powiązanych z nimi zjawisk społecznych. Skutkowało to utworzeniem osi czasowych reprezentujących progresję ewolucyjną artefaktów, jak na przykład System Trzech Epok, wzorowany na koncepcjach sekwencji ewolucyjnej gatunków. Jednak datowanie w archeologii nie polegało tylko na przypisaniu odpowiednich miejsc na osi czasu śladom z przeszłości, ale również i związanym z nimi społecznościami. Dlatego w miarę rozwoju tej dyscypliny sekwencje ewolucyjne pojedynczych artefaktów zastąpiono schematami ewolucji zespołów wytworów kulturowych przypisanych do ściśle określonych ram czasowoprzestrzennych, które asocjowano z określonymi typami społeczeństw je wytwarzających. Takie podejście w archeologii zaowocowało przyjęciem rozmaitych teorii z zakresu ewolucji ludzkości, czy to w formie schematu ewolucji formacji społeczno-ekonomicznych Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, czy to w postaci koncepcji ewolucji społecznej Leslie White'a, Juliana Stewarda, Elmana Service'a, czy Mortona H. Frieda. Z czasem przybrały one postać chronologii uniwersalnej, zajmującej się ustalaniem wspólnej skali czasowej dla różnych kultur i cywilizacji.

Linearna koncepcja czasu umożliwiła stworzenie kierunku historyczno-kulturowego w archeologii. Znajdując bezpośrednią ciągłość kulturową pomiędzy grupami etnicznymi i społeczeństwami plemiennymi w przeszłości a współcześnie ukształtowanymi narodami, archeologia przyczyniła się do legitymizacji dzisiejszych państw narodowych.

1.2. Linearna koncepcja czasu i wyjaśnianie przyczynowo-skutkowe w archeologii

Przyjmując systemową definicję społeczeństwa czy kultury, archeologia procesualna uporządkowała wszystkie możliwe działania ludzkie, przypisując je poszczególnym subsystemom kulturowym, z których każdy posiadał określone funkcje. Wyjaśnianie przyczynowe polegało na wskazaniu funkcji przystosowawczych określonych cech kulturowych (np. pojawienia się pewnych instytucji społecznych z uwagi na ich funkcje umożliwiające przetrwanie określonym grupom w społeczeństwie). Potrzeba wyjaśnienia zmiany społeczno-kulturowej skierowała uwagę badaczy w stronę trybu wyjaśniania przyczynowo-skutkowego, co przyczyniło się do utrwalenia paradygmatu linearnej koncepcji przedłużonego czasu. Ten zapożyczony z nauk przyrodniczych sposób wnioskowania spowodował, że określone artefakty zaczęły być postrzegane w kontekście cech, które mogły okazać się przydatne dla funkcjonowania określonych subsystemów społeczno-kulturowych. Archeologia procesualna uzasadniła badanie artefaktów pod kątem ich przydatności funkcjonalnej, ich relacji z poziomem wiedzy technologicznej, z zaobserwowanymi tendencjami w sferze produkcji, a także z ich społeczną i symbo-

liczną wartością. Kategoria czasu została przekształcona w aseptyczny wymiar, w którym sytuowano cechy charakterystyczne dla określonego modelu społeczno-kulturowego. Koncepcja czasu historycznego, wiążącego określone artefakty z funkcjonowaniem w zdefiniowanych segmentach czasoprzestrzennych, ustąpiła miejsca idei czasu systemowego, definiującego funkcjonalną użyteczność artefaktów w określonym teorii społeczno-kulturowym modelu rzeczywistości.

Paradoksalnie, zastosowanie linearnej koncepcji czasu do porządkowania zjawisk rzeczywistości archeologicznej (bądź historycznej) nie oznacza, że opisywane bądź analizowane zdarzenia i przedmioty z przeszłości miały naturę czasową. O tym, czy się zakończył pewien horyzont zdarzeń (epoka archeologiczna), czy się sfinalizował określony proces społeczny lub czy określone przedmioty wyszły z użycia, decyduje osąd badacza osadzony w teraźniejszości. Oznacza to, że fakty archeologiczne muszą zaistnieć w teraźniejszości, zanim zostaną przypisane określonej przeszłości.

1.3. Czas wytworów materialnych z przeszłości

Ponadto czas przedmiotów wykonanych przez człowieka był analizowany z dwóch punktów widzenia. Z jednej strony, zaczęto analizować historie poszczególnych artefaktów, od momentu ich wytworzenia i funkcjonowania w przeszłości, poprzez procesy wychodzenia ich z użycia, pozostawiania w ziemi, aż do momentu wydobycia ich z ziemi w trakcie badań archeologicznych. Innymi słowy, w ujęciu tym artefakty zostały potraktowane nie jako świadectwa działań ludzkich w przeszłości, lecz jako substancje materialne, charakteryzujące się własnym rytmem istnienia od czasu powstania do momentu udokumentowania ich jako znalezisk archeologicznych. Uwydatnienie roli procesów postdepozycyjnych w formowaniu się ewidencji archeologicznej spowodowało, że mamy do czynienia bardziej z „czasem ziemi”, niż z czasem archeologicznym lub historycznym.

Z drugiej strony, zaproponowano studiowanie biografii pojedynczych artefaktów (Kopytoff 1986). W ujęciu tym dany artefakt nie jest ważny sam przez się, lecz jedynie jako przedmiot umożliwiający i tworzący właściwy kontekst dla relacji międzyludzkich. Podobnie jak osoby ludzkie, również i artefakty stopniowo tworzą własne historie (biografie, tożsamości) poprzez wchodzenie w relacje z innymi osobami i przedmiotami. Klasycznym przykładem „nabywania osobowości” przez przedmioty jest wymiana kula w Melanezji, podczas której przechodzący z rąk do rąk przedmiot nabywa cech swoich byłych właścicieli. Propozycja Kopytoff’a zakłada, że w każdym stadium swojego istnienia – wytworzenia, funkcjonowania, użycia i porzucenia – przedmioty te były na różne sposoby powiązane ze społeczeństwem, a zatem analiza biografii wybranych przedmiotów (krajobrazu, osad,

domostw, przedmiotów będących oznakami prestiżu i władzy, przedmiotów życia codziennego) jest także studiowaniem społeczności, w których się nimi posługiwano.

2. BUDZENIE SIĘ ARCHEOLOGII CZASU

W latach 80. XX wieku niektórzy archeolodzy zdali sobie sprawę z mylnego zastosowania koncepcji czasu do badań nad przeszłością. Uniwersalność i powszechność koncepcji liniowego, jednorodnego, jednokierunkowego i pustego czasu kalendarzowego została zakwestionowana, gdyż wyrażała ona jedynie punkt widzenia nowoczesnego (kapitalistycznego, europocentrycznego) społeczeństwa. Aby przezwyciężyć te trudności, niektórzy badacze sięgnęli do koncepcji trzech czasów Fernanda Braudela, a w szczególności do jego koncepcji czasu „długiego trwania” (por. Hodder 1987; Bintliff red. 1991; Cobb 1991). Wiąże się to z możliwością pojmowania archeologii jako nauki o bardzo długim wymiarze czasu. Podobnie jak ma to miejsce w historii, również i w archeologii możliwa jest taka konstrukcja narracji, która łączyłaby w sobie wielość skal czasowych: czasu krótkiego – dotyczącego warstwy zdarzeniowej (*l'histoire événementielle*), czasu cyklicznego lub oscylacyjnego (czasu koniunktury) – odnoszącego się do wielorakich rytmów życia politycznego, gospodarczego i społecznego, oraz czasu długiego trwania (*longue durée*) – opisującego bardzo powolne zmiany organizacji i struktury społecznej oraz relacji ludzkich ze środowiskiem geograficznym. Zdaniem Braudela chociaż w trakcie ewolucyjnych procesów historycznych czynniki wpływające na zmiany działają na wszystkich trzech poziomach skal czasowych, to jednak z powodu hierarchicznego ich uporządkowania wydają się one podporządkowane tendencjom zachodzącym w skali „długiego trwania” (procesom klimatycznym, geologicznym, ekologicznym). W przeciwieństwie do Braudela, Ian Hodder przypisuje zmianę kulturową indywidualnym decyzjom jednostek, które posługują się artefaktami, „odtworząc” warunki swej egzystencji z wykorzystaniem modeli rzeczywistości (Hodder 1987). Posługując się metodologią Braudela, Charles Cobb (1991) zidentyfikował dwa poziomy zjawiska wpływających na zmianę kulturową u społeczności zamieszkujących obszar amerykańskiego środkowego Zachodu w przeszłości. Były to: utrwalona przez wieki struktura rozwijającego się rolnictwa ogrodowego oraz koniunkturalny cykl dalekosiężnej wymiany.

Hierarchiczny i cykliczny model procesu historycznego zaproponowany przez Braudela pozwala wykorzystać teorię „systemu światowego” Immanuela Wallersteina do narracji archeologicznej. Ponieważ grupy ludzkie zamieszkujące duże obszary geograficzne utrzymywały ze sobą mniej lub bardziej intensywne kontakty, wyrażające się wymianą towarów, osób, usług i idei, doprowadzić to miało stopniowo, w wyniku procesów długiego trwa-

nia, do powstania politycznych, gospodarczych i społecznych struktur odzwierciedlających ponadregionalny „podział pracy”. Z kolei wyodrębnione lokalne „systemy światowe” poddane były rozmaitym oscylacjom tworzącym trwale cykle koniunktury (wzrostu, ekspansji) i dekonunktury (upadku, dekadencji) (por. Frank 1993). Niektóre z nich, na przykład okresy o periodyczności około 50-letniej, odpowiadające klasycznemu cyklowi Kondratieva, były w przeszłości zrytualizowane, a wiedza o nich manifestowała się w ceremonialnie obchodzonych uroczystościach (49-letni cykl sabatyczny w Izraelu, 52-letni cykl „ceremonii Ognia Nowego” w starożytnej Mezoameryce). Więcej przykładów zastosowania koncepcji trzech czasów Braudela do archeologii można znaleźć w opracowaniu pod redakcją Johna B. Bintliffa (1991).

Kolejne prace dotyczące problematyki czasu w archeologii pojawiły się wraz z rozwojem nurtów archeologii postprocesualnych. W swej głośniejszej książce Michael Shanks i Christopher Tilley (1987) przeciwstawili koncepcję czasu cząstkowego (*substantial*), idei czasu abstrakcyjnego (*abstract*), który dla nich był czasem narracji historycznej. Obaj autorzy zasugerowali potrzebę studiów nad czasem cząstkowym, tak jak on był przeżywany w przeszłości. Richard Bradley (1991) skrytykował tendencję do konstruowania schematów czasowych w przeszłości na podstawie koncepcji czasu rytualnego, powiązanego z budowlami o charakterze sakralnym lub sepulkralnym, i pozostawienie problematyki życia codziennego koncepcji „czasu świeckiego”. Z kolei Oliver de Montmollin (1987) zaproponował analizę koncepcji czasu w starożytnych społecznościach z punktu widzenia *emic* (uniwersalnego) i *etic* (lokalnego). Zapożyczając z teorii literaturoznawstwa i kultury Michaiła Bachtina koncepcję rozwoju czasu i czasoprzestrzeni (chronotopu), Douglass W. Bailey (1993) zastosował ideę chronotypów (cyklicznego bądź linearnego) do badań społeczności neolitycznych w południowo-wschodniej Europie. Niestety, przez długi czas archeolodzy analizujący koncepcje czasu w przeszłości znajdowali się pod wpływem tradycji przeciwstawiającej koncepcję czasu cyklicznego kategorii czasu linearnego (por. Miller 1986; Bailey 1993; Czebreszuk 2001: 28-29, 33, 202-203). Inni badacze (Criado Boado 1991a; 1991b) sugerowali, że społeczności paleolitycznych łowców-i-zbieraczy negowały wpływ czasu (społeczności „zimne” w terminologii Lévi-Straussa), zaś społeczności neolitu rozwinęły koncepcje czasu (tzw. społeczeństwa „ciepłe”). I chociaż nie brakowało badaczy głoszących narodziny „archeologii czasu” (np. Lucas 2005; G. Bailey 2007) jako swego rodzaju nowej archeologii tematycznej i wielu archeologów stało się świadomymi faktu nieadekwatności zastosowania nowożytnej koncepcji czasu — rozumianego jako zewnętrzny regulator działań ludzkich i miara ilościowa — do badań nad przeszłością, to na przyjęcie przesłanek świadczących o istnieniu społecznej i kulturowej różnorodności czasu, czy też o manifestowaniu się różnych koncepcji czasu w zależności od sytuacji, grup społecznych i systemów kulturowych większość badaczy nie jest jeszcze przygotowana (Iwaniszewski 2006) i wykazuje tendencje do stoso-

wania kategorii czasu raczej jako narzędzia pojęciowego niż jako fenomenu społecznego. W mojej opinii, w tej dziedzinie ciągle nie została przewyciężona spuścizna tradycji europocentrycznej (czego dowodem jest dyskusja zorganizowana przez Johna Robba i Timothy'ego Pauketata [2008]).

3. ARCHEOLOGIA CZASU — WYZWANIA NA PRZYSZŁOŚĆ

Powstanie archeologii czasu oznacza zasadniczą zmianę w założeniach epistemologicznych dotyczących kategorii czasu. Z jednej strony, odchodzi ona od pojęcia czasu absolutnego jako swego rodzaju homogenicznego wyznacznika, które przypisuje określonym przedmiotom i obiektom miejsce w poszczególnych segmentach na osi czasu. Archeologia czasu odwołuje się do koncepcji czasu doświadczanego, utrzymując, że kategorie czasu wywodzą się pierwotnie z działań i doznań ludzkich. Można stwierdzić, że czas społeczny jest subiektywny i wypełniony określonymi treściami i znaczeniami oraz że wyraża pewien określony sposób bycia człowieka. Dlatego też czas doświadczania nie może zostać zredukowany do czysto fizycznego, absolutnego czasu chronologii bezwzględnej. Archeologia czasu w równym stopniu powinna zająć się badaniami koncepcji czasu, jakie stosują badacze kreujący narrację archeologiczną, jak i kategorii czasu, jakimi posługiwały się społeczności ludzkie w przeszłości. Po ustaleniu, że czas archeologiczny opiera się na nowożytnej koncepcji czasu jednorodnego, abstrakcyjnego (pustego), liniowego i uniwersalnego, który zrodził się pod wpływem nauk przyrodniczych, przychodzi kolej na pytania o analityczną kategorię czasu, która umożliwiłaby studia nad przeszłością.

Będąc jedną z nauk społecznych, archeologia czasu nie może inaczej zdefiniować przedmiotu swoich badań, jak w kategoriach społecznych. Czas jest przede wszystkim zjawiskiem społeczno-kulturowym. Oznacza to, że społeczno-kulturowym koncepcjom czasu brakuje cechy uniwersalności, którą charakteryzuje się zobiektywizowany czas nauk przyrodniczych — fizyki, astronomii, geologii, biologii (nawiasem mówiąc, uniwersalny czas fizyczny jest również produktem społecznym). Można powiedzieć, że kategorie czasu społecznego i kulturowego zależą od istniejących norm, reguł, zwyczajów i kulturowo zobiektywizowanych doznań i procesów psychicznych. Przyjęcie tej postawy oznacza także odrzucenie idei czasu jako zewnętrznego regulatora zachowań ludzkich inicjującego socjorytmy, gdyż cyklicznie zachodzące praktyki społeczne tylko pośrednio są generowane przez zewnętrzny rytm otoczenia naturalnego. Chociaż rytmy otoczenia naturalnego są odpowiedzialne za powstanie wielu bio- i socjorytmów, ich geneza i struktura są kulturowo i społecznie zmienne. Ogólnie mówiąc, konkretny system społeczno-kulturowy jest odpowiedzialny za wzorce, w które zdają się układać postrzegalne rytmy otoczenia naturalnego i które nadają sens kategoriom czasu.

Takie podejście do problemu pozwala widzieć czas w wielu społecznych i kulturowych wariantach i relatywizuje samo pojęcie czasu. Jednak, z drugiej strony, kategorie czasu pojawiają się we wszystkich społecznościach ludzkich, można więc mówić, że odczucie czasu jest uniwersalne, chociaż kulturowo i społecznie zróżnicowane.

Badanie pojęcia czasu w społecznościach prahistorycznych oznacza, że na podstawie zachowanych śladów z przeszłości można wywnioskować, jakie były orientacje temporalne (postawy wobec przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, perspektywy głębi czasu sięgającego zarówno w przeszłość, jak i przyszłość), jakie były pierwotne miary czasu (czas mityczny – czas genealogiczny – czas historyczny, czas kalendarzowy), idee na temat czasu oraz jego cechy (przestrzenne metafory czasu, klasyfikacja fenomenów czasowych, powiązanie czasu z konkretnymi czynnościami). Te trzy grupy zagadnień stanowią o organizacji społecznej czasu (Goody 1969: 30) i w mojej opinii są dostępne archeologicznemu poznaniu.

Chociaż Émile Durkheim był pierwszym badaczem rzeczywistości społecznej, który zauważył, że koncepcje czasu są konstrukcjami społecznymi, a nie samoistnymi, istniejącymi niezależnie od społeczeństwa pojęciami, a problematyka czasu jako zjawiska społecznego i produktu kultury absorbowała uwagę wielu badaczy (patrz Tarkowska 1987), dla archeologii czasu najbardziej istotna wydaje się propozycja teoretyczna George'a Gurvitcha, zakładająca wielość czasów społecznych, istniejących w tym samym społeczeństwie lub systemie kulturowym. Według tego badacza „życie społeczne ma miejsce w wielości czasów, które zawsze są rozbieżne, a czasami przeciwstawne sobie”. Dostrzegając wielość czasów społecznych, Gurvitch definiuje osiem podstawowych jego kategorii (patrz Tab., s. 281). Ta wielość czasów jest według Gurvitcha odzwierciedleniem podziałów rzeczywistości społecznej i związanymi z nimi poziomami oddziaływań oraz praktykami, które mają tendencję do przebiegania w sobie właściwym czasie. Gurvitch proponuje studiowanie przejawów czasu społecznego w różnych kontekstach społeczno-kulturowych, np. w odniesieniu do rytuałów religijnych, praktyki życia codziennego, stosunku do przeszłości, w analizie mnogich koncepcji czasu występujących u różnych warstw/klas społecznych, np. u chłopów, szlachty lub rodów królewskich oraz w różnych dyskursach politycznych i religijnych. Chociaż definicje poszczególnych rodzajów czasu społecznego nie są wystarczająco jasne, to jednak typologia ta dostarcza przykładu, że można przewyciężyć tradycyjną wizję Emila Durkheima, przypisującą określonej jednostce społecznej (rodzina, plemię, państwo) jeden tylko system kulturowy, narodowość, wizję świata czy tożsamość. Można więc odrzucić jako zbyt uproszczoną przesłankę o podziale na czas tzw. święty i świecki (sacrum-profanum w ujęciu Mircei Eliadego).

TYPOLOGIA CZASÓW WEDŁUG GEORGESA GURVITCHA

Kategorie czasów społecznych	Zakres występowania
Czas przedłużonego trwania (<i>Enduring Time, time of slowed down long duration</i>). Dominacja przeszłości nad terażniejszością i przyszłością.	Grupy społeczne oparte na więzach pokrewieństwa, społeczeństwa chłopskie i patriarchalne.
Czas „pozorujący” lub „łudzący oko” (<i>Deceptive Time</i>). Pod postacią czasu przedłużonego trwania ukryta jest zdolność do gwałtownych kryzysów, zerwania ciągłości między przeszłością a terażniejszością.	Państwa o charakterze teokratycznym (Chiny, Egipt). Czas legitymizujący polityczne aspiracje uzurpatorów w społeczeństwach biernych mas ludzkich.
Czas nieregularny (<i>Erratic Time, time of irregular pulsation between the appearance and disappearance of rhythms</i>). Czas nieregularny, przypadkowy, z dominacją bieżącej chwili i terażniejszości.	Grupy społeczne w procesie formowania się, w okresach przejściowych.
Czas cykliczny (<i>Cyclical Time</i>).	Ceremonie religijne oparte na cyklach kalendarzowych.
Czas opóźniony względem siebie (<i>Retarded Time</i>). Opiera się na istniejących w przeszłości modelach czasu niedostosowanych do terażniejszości.	Czas struktur elementów społeczeństwa feudalnego (arystokracji, szlachty, struktur korporacyjnych: rzemiosła i nauki) istniejących w nowożytnych, demokratycznych lub ponowoczesnych społeczeństwach.
Czas nieregularny, czasem opóźniony, czasem wyprzedzający (<i>Alternating Time</i>). Czas, w którym rywalizują ze sobą modele czasu istniejącego w przeszłości z modelami czasów przyszłych.	Czas rywalizujących ze sobą grup społecznych, czas w początkach kapitalizmu.
Czas wyprzedzający sam siebie (<i>Time in advance of itself, time pushing forward</i>). Czas nieciągły, w którym dominują modele czasu przyszłego, przyszłość staje się terażniejszością.	Czas zrewolucjonizowanych lub zmesjanizowanych społeczeństw.
Czas wybuchowy (<i>Explosive Time</i>). Opiera się na zerwaniu z przeszłością i terażniejszością.	Czas spełnionych rewolucji, gdzie przyszłość staje się terażniejszością.

Z drugiej strony, bardziej kompleksowe badania społeczności prahisterycznych pozwalają na uchwycenie swoistych hierarchii czasów społecznych. Takie ujęcie tematu pozwala na testowanie hipotez o aktywnym manipulowaniu kategoriami czasu przez rządzące elity oraz o podziale członków danej społeczności na tych, którzy konstruują kategorie czasu,

i tych, którzy są biernymi odbiorcami zideologizowanych koncepcji czasu (Iwaniszewski 1997; 1998). Daje to okazję do porzucenia koncepcji przypisującej *a priori* konkretną koncepcję czasu społeczeństwom z archeologicznej przeszłości. Takie nastawienie badawcze pozwala wnioskować o stosowaniu różnych kategorii czasu w zależności od rodzajów działań społecznych.

Problematyka czasu rozumianego jako zjawisko społeczne i kulturowe może stać się celem badań archeologicznych. Ponieważ wspólne interpretacje przeszłości i ogólnie przyjęte systemy pomiaru czasu dają poczucie identyfikacji grupowej, studia nad kategoriami czasu społecznego mają duże znaczenie dla archeologii. Archeologia czasu udowadnia, że percepcja czasu była nieodłącznym elementem funkcjonowania społeczeństw w przeszłości, gdyż zaspokajała potrzeby koordynacji działań społecznych i synchronizacji grup ludzkich z rytmem otoczenia naturalnego. Przyjęcie założenia o wielości czasów społecznych pozwala przypisać różnorodne modele czasu określonym grupom społecznym i typom działań przez nie podejmowanym.

BIBLIOGRAFIA

- Bailey D.W.
1993 *Chronotypic Tension in Bulgarian Prehistory: 6500-3500 BC*, „World Archaeology” 25 (2), s. 204-222.
- Bailey G.
2007 *Time perspectives, palimpsests and the archaeology of time*, „Journal of Anthropological Archaeology” 26, s. 198-223.
- Bintliff J.B. (red.)
1991 *The Annales school and archaeology*, Leicester.
- Bradley R.
1991 *Ritual, Time and History*, „World Archaeology”, 23, 2, s. 209-219.
- Cobb Ch.R.
1991 *Social reproduction and the Longue Durée in the Prehistory of the Midcontinental United States*, w: *Processual and Postprocessual Archaeologies. Multiple Ways of Knowing the Past*, R.W. Preucel (red.), Carbondale, s. 168-182.
- Criado Boado F.
1991a *Tiempos Megalíticos y Espacios Modernos*, „Historia y Crítica” 1, s. 85-108.
1991b *We, the post-megalithic people...*, w: *The Meanings of Things. Material Culture & Symbolic Expression*, I. Hodder (red.), [One World Archaeology 6], London-New York, s. 79-89.
- Czebreszuk J.
2001 *Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*, Poznań.
- Frank A.G.
1993 *Bronze Age World System Cycles*, „Current Anthropology” 34 (4), s. 383-429.

Goody J.

1968 *Social Organization: Time*, w: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, D.L. Sills (red.), Macmillan & Free Press, New York, s. 30-42.

Gurvitch G.

1964 *The Spectrum of Social Time*, Dordrecht.

Hodder I.

1987 *The contribution of the long term*, w: *Archaeology as long-term history*, I. Hodder (red.), Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-8.

Iwaniszewski S.

1997 *El tiempo social y la ideología en Tikal*, w: *Simbólicas*, M.O. Marion (red.), s. 171-180, México, D.F.

1998 *El tiempo según los muertos en el Clásico maya*, „Cuiculco. Revista de la Escuela Nacional de Antropología e Historia”, 1998 (Septiembre-Diciembre), Nueva Época 5 (14), s. 87-104.

2006 *Chronotypic Variation among Early and Middle Neolithic Societies in Poland*, w: *Time and Astronomy in Past Culture. Proceedings of the Conference*, A. Sottysiak (red.), s. 101-115, Warszawa.

Kopytoff I.

1986 *The cultural biography of things: commoditization as process*, w: *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, A. Appadurai (red.), s. 64-91, Cambridge.

Lucas G.

2005 *The Archaeology of Time*, London.

Miller A.G.

1986 *Maya Rulers of Time*, Philadelphia.

Montmollin O. de

1987 *Temporal and social scales in Prehispanic Mesoamerica*, „Archaeological Review from Cambridge” 6 (1), s. 51-61.

Robb J., Pauketat T. (red.)

2008 *Special Section: Time and Change in Archaeological Interpretation*, „Cambridge Archaeological Journal” 18 (1), s. 57-99.

Shanks M., Tilley Ch.

1987 *Social Theory and Archaeology*, Cambridge.

Tarkowska E.

1987 *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Wrocław.